

MUQIMIY, FURQAT, HAZINIY IJODIDA ZULLISONAYNLIK

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.68.81.012>

Altinova Fotima Pahlavon qizi

Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalari instituti

*“O'zbek tili, pedagogika va jismoniy madaniyat” kafedrası assisenti
Andijon, O'zbekiston*

Oxunjonova Faxriniso Arabboy qizi

Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalari instituti

*“O'zbek tili, pedagogika va jismoniy madaniyat” kafedrası assisenti,
Andijon, O'zbekiston*

**BILINGUALISM IN THE WORKS OF MUQIMI, FURQAT,
KHAZINI**

Altinova Fatima Pahlavon qizi

*Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnology, Assistant of the
Department of Uzbek Language, Pedagogy and Physical Culture, Andijan,
Uzbekistan*

Oxunjonova Faxriniso Arabboy qizi

*Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnology, Assistant of the
Department of Uzbek Language, Pedagogy and Physical Culture, Andijan,
Uzbekistan*

**В ПРОИЗВЕДЕНИЯ ДВУЯЗЫЧНОСТИ МУКИМИ, ФУРКАТА,
ХАЗИНИ**

Алтинова Фатима Пахлавон кизи

*Андижанский институт сельского хозяйства и агротехнологии
Ассистент кафедры узбекского языка, педагогики и физической
культуры. Андижан, Узбекистан*

Ахунджанова Фахринисо Араббой кизи

*Андижанский институт сельского хозяйства и агротехнологии,
Ассистент кафедры узбекского языка, педагогики и физической
культуры. Андижан, Узбекистан*

---

*Annotatsiya. Maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida yashab ijod etgan
Furqat, Muqimiy, Haziniylarning forsiy va turkiy g'azallarining ma'no-
mazmuni, baddiy g'oyasi, qurilishi haqida so'z boradi.*

*Аннотация. В статье раскрывается смысл, художественная идея и
структура персидских и турецких газелей Фурката, Мукими, Хазини
живших и творивших во второй половине XIX века.*

*Annotatsion. The article deals with the meaning, artistic idea and
construction of Persian and Turkish ghazals of Furkat, Mukhimi, Khazini
treasures who lived and worked in the second half of the 19th century*

Kalit so'zlar. zullisonaynlilik, devon, bayoz, ijtimoiy hayot, “Tazkirayi

Қаууимӣ”.

Ключевые слова. Двухязычность, девон, байоз, светская жизнь, «Тазкирайи қаюми».

Keywords. Bilingualism, divan, bayoz, social life, “Tazkirai Kayyumi”.

Қо‘қон адабий муҳитида XIX асрнинг иккинчи ярмида ҳам зуллisonaynlik аn’анаси кенг қuloч yozди. Dastlabki қadamni Muqimiy, Furqatlar boshlab bergan bo‘lsa, keyingi ikki tillilik аn’anasini Nodim Namongoniy, Muxsiniy, Haziniy, Hazin, G‘urbatiy, Xilvatiy singari minglab shoirlar davom ettirdilar. Bu davrning eng ko‘zga ko‘ringan ijodkorlaridan biri Muqimiy deb e’tirozsiz ayta olamiz. Shoir faoliyatini o‘rganishni dastlab oqsaqol shoirimiz G‘afur G‘ulom boshlab bergan bo‘lsa, keyinchalik bu mavzuni H. Yoqubov “O‘zbek shoiri Muqimiy”, A.Olimjonov “Muhammad Amin Muqimiy”, H. Razaov “Muqimiy va Zavqiy” kabi kitoblar, O.Jo‘raboyevning maqolalarida shoir faoliyatining bir qirrasini ochib berdilar. Hatto G‘.Karimov ayni shu mavzuda doktorlik dissertatsiyasini yozdi. Ammo O.Jo‘raboyev ta’biri bilan aytganda, XIX аsрning ikкинchi yarmi va XX аsр boshlarida yashab o‘tgan Muqimiy ijodidagi forsiy g‘azallariga katta e’tibor berilmagan yoki to‘laqonli ish olib borilmagan. Vaholanki, 1912 yilda chop etilgan devonida forsha she’rlari bor edi. Keyingi tadqiqotlarda ham bu narsa tasdiqlandi. “Tazkirayi Qayyumiy”da u haqida hech qanday ma’lumot uchratmadik. Lekin shoirni Buxoroda tahsil olib, u yerdan zo‘r shoir bo‘lib qaytganligi haqida eslatmalar mavjud. Biz ham tadqiqot ishlarimizda shunday narsalarga guvoh bo‘ldikki, Muqimiyning zullisonayn shoirligiga isbotlar topdik. Xususan, Oqjar paromida pattachilik hayotini aks ettirgan “Dar mardumi Oqjar ba tariqi muxammas” satirasi, Shayx Sulaymon bilan keskin munosabatlarini aks ettirgan “Rohati jovid” sarlavhali she’ri, 10 ming misradan ortiq me’rosining salkam 4 ming misrasi fors-tojik tilida bitilgan.

Muqimiy ijodini 4 manba orqali o‘rganish mumkin:

1. Qo‘lyozmalar.
2. Kolleksiyaalar.
3. Revolyutsiyadan oldingi matbuot materiallar.
4. Og‘zaki manbalar.

Manbalarning guvohlik berishicha, Muqimiy o‘zbek xalqining ulug‘ shoiri Navoiyning, fors adabiyotining yirik namoyondasi Abdurahmon Jomiyning, ozarbayjon shoiri Ganjaviy, Fuzuliy asarlarini zo‘r ishtiyoq bilan o‘rgandi. Uning Navoiyning bir g‘azaliga juda chiroyli nazira bog‘lagani turkiy adabiyotdan chuqur bilimga egaligini namoyon etadi:

Daxr bo‘stoni aro sarvi ravoni topmadim,
Aytura rozi nihonim rozdonim topmadim.
Ko‘ksumi qildim nishon abri kamoni topmadim,
Mehr ko‘p ko‘rguzdim, ammo mehribone topmadim.
Jon base qildim fido oromi joni topmadim...

Muqimiy fors-tojik adabiyoti ulug‘ namoyondasi Abdurahmon Jomiyning o‘ziga ustoz deb biladi. Shoirning lirik merosi ichida Jomiyga bag‘ishlab yozilgan bir necha she’rlari uchraydi. Muqimiyning Jomiyga bo‘lgan ixlosi

va muhabbatini ko'rsatish jihatidan "Mekuni yo ne?" radifli muxammasi xarakterli. Bu muxammasning oxirgi bandida xuddi Navoiy salaflaridan madad so'ragani kabi, Muqimiy ham Jomiydan madad so'raydi:

Muqimiy zarra hamchun oftobi xovari Jomiy,
Zaifu ojizam, kun dastgiri, yovari Jomiy.

Tarjimasi:

Muqimiy quyoshdek Jomiy oldida aylanuvchi zarradur,
Zaifman, ojizman tut qo'limdan, ey Jomiy.

Muqimiyning XIX asr oxirida yozilgan 54 misrali "Tarixi zilzilai Andijon az Mavlono Muqimiy" ning she'riy asari ijtimoiy hayotdagi fojiani fors tilida tasvir etgan.

"Tazkirai Qayyumiy" asari muallifi quyidagicha eslaydi Muqimiy haqida: "...boshlang'ich maktabning mahalla masjidida tamom etib Madrasai Muhammad Alixonda shayxul islom Ulug'on to'raning o'zida qolmish Mulla Xolmuhammad domullada tahsil ko'rub, so'ngra Buxoroga ketib tamom etib keldi. Biroq Buxoro safaridan ham oldin Navoiy, Fuzuliy asarlari ila tanishib o'zida adabiyotga havas paydo etmish. Buxoroda esa bu havas ziyodalashib, she'ri quvvat paydo etib fors shoirlaridan o'z havasini takomillashtirishga urinadur..."

Muqimiyning bugunga qadar darsliklarga "Bideh" (Bergil) radifli g'azali berib o'tilgan. "Bog' aro" kitobida 10 ga yaqin forscha she'rlari nashr etilgan. Quyida uning bir she'rini tahlilga tortamiz:

Dil zi sho'ri, ishq beboke kam az angez nest,
Yak damam be oh, chashmam ashki hasrat rez nest...
(Dilimning alamli og'riqlaridan holi vaqti yo'q,
Bir marta ham damim, ko'z yoshim hasratsiz chiqmaydi..)
Mebarad Muhyi baharjo da'viyi arzi kamol,
G'ayri nuqsonam Muqim imro'z dastovez nest.
(Muhyi har joyda kamolotga davo qiladur,
Muqimiyga esa nuqsondan boshqa hech narsa yo'q)

Mazkur g'azalda Muqimiy o'zining tarjimai holini bergan desak mubolag'a bo'lmaydi. Sababi manbalarda shoirning juda qashshoqligi, haqgo'yiligi tufayli o'z davrasidan biroz chetroqda yurishi ta'kidlanadi. Maqta'dagi Muhyi bilan bo'lgan munosabatni izohini "Tazkirai Qayyumiy" da berib o'tilganligini eslatib o'tdik.

Muqimiy ijodi o'z davridayoq o'rganila boshlangan. Bu holat hozirgi kunga qadar davom etmoqda. Shoir ijodi bo'yicha qilingan ilmiy ishlar bu mavzuning abadiylikka daxldorligini bildiradi.

Muqimiy bilan bir safda bir zamonda qalam tebratgan Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat ham o'z davrining yetuk shoirlaridan biri bo'lgan. Furqat haqida "bu shoir Xo'qand shahridan bo'lub, nomi Zokirjondur... mahalladagi qadim maktabida xat savodli bo'lgach, madrasayi Muhammad Alixonda tahsilni davom ettirib, forsiy va arabiy sarv va nahvi ila lug'atidan xabardor bo'ldi..." "Furqatning bir muhri bor edi. Bunda esa "Jigar dog'ast Zokirjon Furqat" deb yozilgan edi", - deyilgan ma'lumotlarni topdik. Bu asrda Furqat ijodi va shaxsiyatiga juda katta baho beradi.

Zokirjon Furqat XIX asr ikkinchi yarmida jamiyatning eng ilgʻor kishilaridan edi va shu paytning aktual muammolarini qalamga oldi. Oʻzi ana shu ezgu gʻoyalarni amalga oshirishda ijrochi boʻldi. Masalan,

Jahon bastu kushodi ilm birla,
Nadur dilning murodi ilm birla.

Furqat oliyjanob gʻoyalarini faqat sheʼrlarda aks ettirmay publitsistik asarlar ham yozdi. Uning maqolalari “Turkiston viloyatining gazetisi”da tez-tez bosilib turar edi: “Odamzodning koʻngli misoli bir madandurkim, ul maʼdandin oltun va kumush chiqodur. Va baʼzi koʻngul bir madanedurkim, andin mis va qalay chiqodur. Man oʻylaymankim iksir ilmidin bahra topsa-ning sharofati birla mis va qalaylik martabasidin chiqib till ova kumushlik darajasiga yetadur. Andin odamzodgʻa koʻp foydalar yetadur. Munga oʻxshash ilmsiz koʻnguldin kishiga naf yetmaydur... bas, mis va qalay koʻngullik odamga lozimdurkim, riyozat qoʻrasida koʻngullarni gudoz berib gʻil-u gʻash rutubadidin tozalab, qobili asbobh qilsalar va balki ilm iksiri birla oltun va kumushga mubaddal qilsalar.

Bu maqolaning sababi “Turkiston viloyatining gazetisi”da 1890-yil 36-sonida bir rus tilidagi sheʼrning tarjimai chiqadi, ana shu sheʼrning badiiy maʼnosini shu gazetaning 40 – sonida sharhlab oʻtadi. Umuman, uning ijodiyotida xoh publitsistik xoh sheʼriy-asarlarida ham haqiqiy insoniy tuygʻular, xalqning pokiza orzulari, iztiroblari haqida yozardi:

Kishi holimni bilmas mehribonidin adashgonman,
Vatan ovoradurmen, doʻstonidan adashgonman,
Vatansiz benavodurmen, makonidan adashgonman
Gʻaribi koʻyi gʻurbat xonumonidin adashgonman
Vayo bir murgʻi vaxshiy oshiyondin adashgonman.

Shoirning yuksak darajada sheʼr yarata olish qobiliyatiga sabab bizningcha, uning avvalo, Alloh yuqtirgan isteʼdodi, yana shu oʻrinda boshqa millat-taʼbir joiz boʻlsa oʻzbek millatidan ilgʻorlab ketgan xalqlar adabiyoti bilan yaqindan tanishish, eʼtibor qaratish lozim boʻlgan tarafi esa uning aruz ilmini mukammal bilganligidir deb oʻylaymiz. Buning natijasi oʻlaroq Furqat sheʼriyatda shakl va mazmunning oʻzaro mutanosibligini oʻrniga qoʻya oldi. Jumladan, bu haqda shoirning oʻzi shunday deydi:

Na hol oʻlsa anga muvofiq qilib.
Yana ramzu mazmunga loyiq qilib,
Bahor hol yaxshi soʻz boʻlsa takrir etib,
Qilurmiz bayon elga tahrir etib.

Shoir ijodini oʻrganish uning tiriklik vaqtidayoq boshlangan. 1913- yilda Muqimiy bilan birgalikda Furqatning ham bir necha sheʼrlari jamlangan bayoz chop etildi. Bundan keyin uning juda koʻp ijodiy ishlari turli gazeta va jurnallarda, bayoz-u toʻplamlarda bosilib turdi. Uning ijodini oʻrganish 30-yillarda boshlandi. 1951-yilda Furqatning “Tanlangan asarlari” chop etilgan boʻlsa, 1954-yil X.Rasulning “Zokirjon Furqat ijodi” monografiyasi va “Furqat – maʼrifatparvar demokratik shoir” kitoblari nashrdan chiqdi. Bu mavzuda S.Abdulla, I.Moʻminov, L.Qayumov kabi adabiyotshunoslar ilmiy-tadqiqot ishlarini olib bordilar. 1959-yilda Furqatning ikki jildli “Tanlangan

asar”lari dunyo yuzini ko’rdi. Aynan shu asarlar boshqalariga nisbatan ancha mukammal bo’lib, 15 dan ortiq she’rlari jamlangan. Bu she’rlarining mavzu-g’oyasi xilma – xilligi bilan farqlanadi. Ayniqsa, Muqimiy va Tajalliy she’rlariga nazira qilib bog’lagan “Bejiz nest” she’ri diqqatga sazovor:

Dod az asti bahori zindagi ka-z jo’shi u,
Yak guli xandoni nakxatbezu rangomez nest
Dar Vatan az javri gardun xurrami moro nabud
Ii chi tole bud yorab dar g’aribi niz nest

Tarjimasi: Bir gulning shodlik bilan xandoni bo’lmas ekan, uyg’onish fasli bahorning dastidan dod, Taqdirning jabridan bizga vatanda bir shodlik bo’lmadi, bu qanday tole ey rabbim g’ariblikda ham quvonch yo’q.

Mazkur g’azal yetti baytdan iborat bo’lib, Xolid Rasulov uni nashrga tayyorlagan. Ilmiy – tadqiqotlarning birida Sharqshunoslik Instituti qo’lyozmalar fondida 1900 raqami bilan saqlanayotgan bayozda 29 ta shoir she’rlari jamlangan bo’lib shu bayozda Furqatning 5 ta forsiy g’azallari borligini ko’rsatadi.

Bu g’azallar hech qayerda talqin etilmaganligi bilan diqqatimizni tortdi:
Ey madon behuda tegi abro’ dildor kach,
Gashta ast andar pai xunrezivu ozor kach
Bad sarishtoiro zi xo’n zisht maxlas mushkilast
Neshi aqrabro buvad doim hama atvor kach

Furqatning ijodiy merosi 8800 misrani tashkil qilib, bugungi kunda turli bayozlarda jamlangan afsuski, Zokirjon Furqatning hali juda ko’p ilmiy merosi topilmagan. Ammo A.Qayumovning shaxsiy fondida Furqatning Polotjon Qayumov tomonidan tuzilgan Furqat qo’lyozma Devoni saqlanishi haqida ma’lumotlar keltirib o’tilgan. Bunda Furqatning 152 g’azal, 19 murabba, 8 muxammas, mustazod, 7 maktub va qasidalar mavjud.

Bundan tashqari Furqat haqida shu narsalar ma’lumki, uning naqadar serqirra ijodkor ekanligiga dalildir: “Hammomi hayol” risolasini nazm silkina chektim va “Chor darvesh” hikoyatikim fors lisonda erdi, ani zebo iboralar bilan turk zabong’a tabir berdim va bir fazilat panoh do’stum iltimosi bilan “Nuh manzar” nom bir kitobni turkiy manzuma ayladim”.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qayumov A. Tazkirayi Qayyumiy –T:Fan. 1991.
2. Tojiboyeva M. Milliy uyg’onish adaabiyoti- T: “Yangi avlod” 2016.
3. Furqat Tanlangan asarlar. II tomlik- T., 1959.
4. Ahrorova G. Furqatning tojikcha she’rlari. Furqat ijodiyoti-T:,Fan.1990. 149-b.